MARINA CIOLAC

CU PRIVIRE LA BIDIALECTALISMUL UNOR VORBITORI AROMÂNI DIN ROMÂNIA

Chestiuni preliminare

Consideraţiile care urmează se bazează pe analiza corpusului de texte cules în cursul a cinci anchete de teren de la locuitori aromâni din România aparţinând celor două tipuri principale de graiuri: *fărşerot/grămostean.*

Anchetele au fost întreprinse la generaţii diferite de informatori de ambele sexe, după cum urmează:

– *1968* – *fărşeroţi* de vârstă medie şi bătrâni plecaţi din Pleasa (Albania), înregistraţi în *aromână* de N. Saramandu la Palazu Mare (judeţul Constanţa), la aproximativ 45 de ani după venirea acestora în România;

– *1974* – *grămosteni* din Livezi (Grecia) aparţinând generaţiei vârstnice şi medii, anchetaţi în *aromână* şi *dacoromână* de B. Cazacu şi N. Saramandu în Bucureşti (tot la aproximativ 45 de ani de la stabilirea în România);

– *1986* – *fărşeroţi* vârstnici din Pleasa (Albania), înregistraţi în *aromână* de N. Saramandu în localitatea Pipera (sectorul agricol Ilfov), după aproximativ 60 de ani de existenţă pe teren dacoromânesc;

– *1986* – elevi aromâni, în majoritate fărşeroţi (între 8 şi 15 ani), din Pipera (născuţi în România), anchetaţi (oral şi în scris) în *aromână* şi *dacoromână* de Marina Ciolac şi Margareta Chioreanu;

– *1987* – copii de aceeaşi vârstă cu cei din ancheta anterioară, în majoritate grămosteni, din localitatea Voluntari (Sectorul Agricol Ilfov), cercetaţi (în condiţiile expuse mai sus) de Marina Ciolac şi de Margareta Chioreanu.

Excerptarea şi evaluarea comparativă (în funcţie de mai mulţi factori sociolingvistici) a datelor culese în cursul acestor anchete a permis (în ciuda eterogenităţii corpusului) desprinderea a două categorii mari de concluzii. Prima categorie, vizând *stadiul şi perspectivele aromânei pe teritoriul dacoromânesc,* a fost abordată în cadrul unui articol din FD, X, 1991. La cea de-a doua grupă de concluzii, privind *dinamica şi sensul de evoluţie a bidialectalismului aromână/dacoromână,* ne vom referi sumar în cele ce urmează.

DACOROMANIA serie nouă, II, 1996-1997, Cluj-Napoca, p. 53-60

1. Precizări terminologice

Desemnăm prin *bidialectalism [= Bd]* folosirea alternativă de către un locutor a două dialecte, subordonate fie aceleiaşi limbi *(= Bd intern)*, fie la două limbi diferite *(= Bd extern)*. În cazul special al limbii române se poate vorbi şi de un *bisubdialectalism [= Bsd]* (intern sau extern), constând din folosirea alternativă a două graiuri (ale aceluiaşi dialect sau, respectiv, a două dialecte diferite) de către un locutor.

Prin *diglosie [= D]* desemnăm aici folosirea alternativă şi complementară, în funcţie de tipul situaţiei de comunicare, a două variante lingvistice de rang şi cu statut sociocultural şi funcţional diferit: dialect (grai) / „limbă" literară. (Cele două tipuri de variante lingvistice pot aparţine aceleiaşi limbi *(= D internă)* ori unor limbi diferite *(= D externă)*; în cazul special al aromânei ne-am referit – în articolul *Despre stadiul şi perspectivele de evoluţie a două graiuri aromâneşti din România* (FD, X, 1991) – şi la un tip de *„microdiglosie" internă* ce s-ar putea dezvolta în cadrul aromânei.

2. Observaţii pe baza materialului

2. 1. Ancheta din *1974*, întreprinsă la grămostenii adulţi din Bucureşti a fost axată, în mod special, pe probleme ale *Bd*. Anchetatorii au urmărit, în principal, să constate influenţa a doi factori extralingvistici (respectiv, *vârsta* şi *sexul* informatorilor) asupra gradului de dezvoltare a *Bd* aromână/dacoromână. Cei patru subiecţi anchetaţi (doi bărbaţi şi două femei) aparţin aceleiaşi familii şi reprezintă informatorii V, VI, VII şi VIII. Protocolul de anchetă a cuprins: *α)* reproducerea de către informatori (întâi în aromână şi apoi în dacoromână) a basmului *Lúplu cu vúlpea* (cf. Pericle Papahagi, *Basme aromâne şi glosar*, Bucureşti, 1905, p. 104-106) (povestea le-a fost iniţial citită în aromână de către un locutor nativ: N. Saramandu); *β) texte libere* (amintiri) redate succesiv în ambele dialecte; *γ) conversaţie dirijată* (inclusiv de natură metalingvistică (în aromână şi, respectiv, în dacoromână). În condiţiile de anchetă nu a intervenit nici o schimbare pe parcursul desfăşurării acesteia.

(1) Excerptarea corpusului a pus în evidenţă faptul că nivelul *Bd* activ este puternic influenţat de factorul *vârstă* şi, într-o măsură considerabilă, la generaţia vârstnică, de parametrul *sex*:

Informatoarea VII (fără şcoală, casnică), având relaţii sociale reduse în afara grupului de locutori aromâni, utilizează cu precădere dialectul matern. *Bd*-ul informatoarei este mai degrabă *pasiv*, dat fiind că repertoriul său verbal în dialectul secundar [= dr.] este extrem de redus.

a) Exprimarea sa în *aromână* este presărată cu relativ puţine elemente dacoromâneşti, majoritatea acestora fiind de natură lexicală (*şcoálă* = ar. *scolie* sau *scul'ó; grădiniţă* = ar. – ; *vorbéscu* = ar. *zburăscu* etc.); acestea sunt (după

cum se vede) fie elemente curente, fie termeni fără corespondent în aromână.

b) În *dacoromână* informatoarea VII nu a reuşit să se exprime cursiv, găsind cu greu corespondenţe în dialectul secundar. Relatarea sa se prezintă mai curând ca un text aromânesc, presărat numai cu câteva elemente dacoromâneşti, ca de exemplu: ocurenţa pronumelui de politeţe (*dumnęatá*), perfectul compus al verbelor (în locul perfectului simplu din aromână), conjuncţia *dacă* (ar. *ma*) şi câteva fapte fonetice (*ĉę-ai* = ar. *ţį-ai*, *įei*, vb. = ar. *l'ęai*, *zíĉe* = ar. *ḑâţį*):

= „įéste vúlpęa /[...] vúlpęa ęará [k] nk'isí dúpâ pópa //[...] lo de la bisęáricâ pópa lîturγíį/[...]//į-a spus că zíĉe: «cum lęaį dumnęatá lîturγíį de la popă ?» // «eį / lę-am lọát» / zîĉe // «aşá: pópa plecá / ş-įo dúpă pópa / lę-am lụat // ş-lúplu-į zîĉe: «ş-míni mi ducụ» // «eh/du-tį ş-tíni/ dácă po sâ įeį/du-ti ş-tíni» // s-a dus şi įel / dúpă... lăturγíį //[...]" (VII, α, *dr.*)[1].

Informatorul VIII (două clase în greceşte şi două în română, crescător de oi), foloseşte şi el preponderent aromâna. *Bd*-ul său, deşi mai dezvoltat decât al informatoarei din aceeaşi generaţie, nu poate fi considerat decât o formă incipientă de *Bd* activ.

a) În *aromână*, subiectul VIII se exprimă cursiv, recurgând la relativ puţine *elemente dacoromâneşti;* un loc aparte între acestea îl ocupă termenii meniţi să redea unele abstracţiuni sau subtilităţi de gândire: *fără sâ obsęárvâ pópa, istéţul dį lup, dęádirâ s-u convíŋgă, nu u convínseră, s-băză* etc.

b) În *dacoromână,* informatorul povesteşte cu dificultate; repertoriul său verbal este restrâns, iar stângăciile de exprimare sunt numeroase. Frazele cu aspect strict dacoromânesc sunt puţine. Acestea imită, de obicei, scurte secvenţe din vorbirea curentă (*«dómle / dácă te k'ámâ» / zise «du-te!»//)* sau apar în secvenţele iniţiale ale textelor: *a fost odátă ca nićodátă / a fost un lup şį-o vúlpe // şi... s-aụ întovărăşít amîndųóį /* [ε] ... [C] *agârşíį cum z-ḑácu //* (VIII, α, *dr.*). Interferenţele aromâneşti sunt uneori atât de frecvente în textele culese de la acest informator, încât pare să se realizeze într-un „idiom mixt":

= „«fọárte *muşátă* núma» zise *s-ţâ bănęáḑă!»* / *zisį* / şi trecú cîtva timp / *įára* įa *zisį câ* să [...]" (VIII, α, *dr.*).

= „buníĉiį *anóştiį/įel's-nu* ne dęa vóįe [...] *sî* [...] pe-ņseráte / să... să umblăm // [...] că pátur[i] nu ecsistá atúnĉ// atúnʒ dę-*aọá ŋ-cáplu alaláŋt* [u]/ aşternęá o *įámbul*-acólo// [...]" (VIII, β, *dr.*).

Adesea, locutorul, fără să-şi dea seama, comută din dacoromână în dialectul

[1] Am notat între paranteze rotunde: sigla subiectului, tipul textului şi dialectul în care trebuia redat textul. În cadrul fragmentelor citate vom nota între paranteze drepte următoarele indicaţii: [k] – corectează, [r] = repetă, [ε] = eziţă, [C] = comută dintr-un dialect în celălalt; tot între paranteze drepte am notat intervenţia anchetatorului, precedată de A.

primar, continuând apoi să povestească în aromână:

= „«păį du-te/k̑ir Marįe!»/ zise/ «dácă te k̑ámă/ dú-te!»// şi [C] *k̑ir u alâsá/ ĭ-dẹádi* vóįe// *vúlpẹa z-dúțẹ şi âj bágâ mânĭĭ tu... tu ńérį/ şi u-ahurhí ǵinẹ* [...] //" (VIII, α, *dr.).*

Comutarea de acest tip (nejustificată de nici o schimbare în circumstanțele comunicării) se explică prin nesiguranța de exprimare a locutorului în dacoromână şi trebuie atribuită, fără îndoială, insuficientei cunoaşteri active de către acesta a dialectului secundar. De altfel, informatorul însuşi oferă o motivație oarecum apropiată de această afirmație pentru a justifica trecerea la aromână:

= „– [*A*: tóra tíni cum ul spusésį pirmíflu/ armânẹáştį/ ma mucăneáştį?]

– tóra u spuj ĝumitáti [!] // anọástrâ aromânẹáscâ ĝumitátį/

– [*A:* câ țe?]

– *c-aşí ń-si pọtrivéscu zbọárâlẹ//"* (VIII, γ, *ar.).*

(2) Informatorii de vârstă medie (V şi VI) sunt capabili să alterneze fără dificultăți cele două sisteme lingvistice (diferențele determinate de factorul *sex* în ceea ce priveşte folosirea corectă a dialectelor aromân / dacoromân sunt puțin evidente). *Bd*-ul acestor locutori este *activ* în ambele idiomuri, deşi dialectul de bază rămâne cel primar [= ar.].

a) Exprimarea *în aromână* a informatorilor V şi VI este clară, fluentă şi conține relativ puține elemente străine graiului.

b) Relatarea *în dacoromână* este la fel de cursivă, cu fraza amplă, complexă. Am întâlnit o singură (eventuală) tentativă de comutare la dialectul primar, de care informatoarea V devine însă repede conştientă, corectând-o:

= „a dóụa zi/ įar vúlpẹa// zíĉe: [C] *«mi k̑ámă să [k]* mă k̑ámă ca să botéz»//" (V, α, *dr.).*

Influența sistemului lingvistic primar se manifestă printr-un număr redus de fapte în textul dacoromânesc al poveştii; menționăm dintre acestea:

– folosirea cu consecvență a termenului aromânesc de origine grecească *liturǵíį* în locul corespondentului dacoromânesc „prescuri" (locutorii l-au pronunțat însă ca în dacoromână, cu -*ǵ*-, nu cu fricativa velară sonoră -*γ*-, care apăruse la informatorii VII şi VIII);

– reducerea diftongului -*įe*- la -*e*- în cuvântul dacoromânesc *mįére* > *mére* (în 40 % dintre ocurențele acestui termen), ca o reacție hipercorectă la pronunțarea palatalizată a consoanei inițiale în aromână (*ńére* sau *ńẹáre* –V, VI);

– câteva situații de închidere a lui *e* la *i* (*di* „de", *tricá* „trecea") sau de eliminare a vocalei -*i*, respectiv, -*ă* din conjuncțiile *şi, să* (şi chiar a lui -*e* din forma dacoromânească a pronumelui reflexiv *se*) înaintea unui cuvânt care începe cu o consoană: *ş-s-a dus, s-se-dúcă, s-fắĉe* (VI);

– o ocurență a articolului hotărât masculin (*-lu* – VI), (*luplu* – VI), o anumită stângăcie în exprimarea vocativului (*cumḭ-aḭpus númele/ vulpẹa?* – VI, trăsătură evidentă și la subiectul VII); acordarea la plural a verbului cu substantivul colectiv *lumea (au sărit toată lumea acolo* – VI).

Se mai cuvine precizat totodată că nu toate elementele dacoromânești folosite de informatorii V și VI aparțin variantei literare: alături de fapte fonetice si morfosintactice din graiul muntenesc (*preotésiḭ, [ei] s-a împrḭetenít*) am excerptat și fapte din dacoromâna vorbită curent, mai exact din varianta sa populară (*lúpu, préotu, drúmu, númele lu fínu, gúra la sac, pe drúmu care a lṷát-o,* conjuncția *că să* în loc de *să* etc.). Prezența acestor elemente dacoromânești neliterare dovedește că (în ciuda unei timide încercări a locutorului VI de a recurge la cuvinte sau expresii „mai elevate" în prezența unor interlocutori „distinși" [=*A*]: *vúlpẹa a fost... cuṃ să spun/ invitátă că să... să botéze//; în fíne s-aṷ lṷat la cártă*) nici la informatorii care stăpânesc bine dialectul secundar *Bd* nu este însoțit de o *D* activă dezvoltată.

2. 2. Anchetele din *1968* (Palazu Mare) și, respectiv, *1986* (Pipera), întreprinse la *fărșeroții* adulți *pleasoți* (= originari din Pleasa, Albania), au avut drept scop cunoașterea graiului și înregistrarea de texte dialectale. Prin interpretarea datelor din perspectivă sociolingvistică ne-am propus să relevăm *consecințele bidialectalismului* aromână/dacoromână asupra exprimării locutorilor în graiul matern. Principalii factori de variabilitate pe care i-am avut în vedere au fost: *sexul* informatorilor (în cadrul fiecărei localități) și *durata diferită a bidialectalismului* (cele două anchete fiind întreprinse la o distanță de 18 ani), la aceasta adăugându-se, în cazul informatorilor anchetați mai târziu (Pipera – 1986), stabilirea în zona de influență a Capitalei (fapt ce a stimulat, desigur, presiunea sistemului dacoromânesc asupra dialectului primar). Am excerptat texte provenite de la următorii informatori: 1968, Palazu Mare, [P.M.] – V, VI, VIII_1 și VIII_2; 1986, Pipera [=P] – VII_1, VII_2, VII_3 și VIII.

Evaluarea corpusului a relevat faptul că informatorii bărbați din ambele comunități cercetate se dovedesc mai conștienți de necesitatea utilizării alternative, complementare, a celor două dialecte. Această concluzie se întemeiază pe constatarea că cele mai numeroase *autocorectări spontane* ale unor interferențe din dacoromână au fost înregistrate la locutorii de sex masculin: *nă pătățím [k] păspîndim* (VIII_2, P.M.), *un obicéṷ [k] adéti* (VIII_2, P.M.), *la rînd [k] apáda tuț* (VIII_2, P.M.), *nḱisọápe [k] tu fḭlḭkiḭḭ* (VIII_1, P.M.), *s-întîmplắ [k] s-tiḣísí* (VI, P.M.); informatorul VI (P.M.) exprimă chiar textual (șoptit) constatarea că s-a îndepărtat de la sistemul lingvistic primar:

= „s-tiḣísí ca sâ ń-mọápă dádă-mẹa *tócmaḭ* [r] *tócmaḭ* [ɛ] *kirúḭ ș-aṷá//* [r] să

ń-mọápă dádă-mẹa//" (VI, P.M., *ar.)*.

Uneori, autocorectările spontane sunt însoţite de către informatori de sumare observaţii cu tentă metalingvistică:

= „s-nâ *adâpụstím* tu as-sáră/ *[k]* s-n-*apândisím*/// ***nu ḑâţém** adâpụstím//"* (VIII, P, *ar.)*.

Bd-ul activ mai dezvoltat la aromânii din Pipera (1986), ca urmare a contactului mai îndelungat (şi mai intens) cu dacoromâna, a avut drept rezultat utilizarea unui număr mai mare de termeni dacoromâneşti (cu rostirea tot mai frecvent neadaptată la sistemul graiului), în locul cuvintelor aromâneşti de origine balcanică; balcanismele din grai tind astfel să fie trecute treptat în registrul pasiv al fărşeroţilor anchetaţi. Totuşi, în cadrul bidialectalismului acestor locutori, aromâna continuă să rămână sistemul lingvistic de bază.

2. 3. Anchetele sociolingvistice din *1986* (Pipera = *P)* şi din *1987* (Voluntari = *V)* întreprinse la copiii de vârstă şcolară au fost axate dintru început pe probleme ale *bidialectalismului* şi *diglosiei.* A fost cules material scris (texte de tip *α* – poveşti, povestiri) de la 50 de elevi din Pipera şi 23 din Voluntari, iar materialul oral (texte de tip *α, β, γ* – vezi *supra* **2. 1.**) de la 20 de informatori (fete – I şi băieţi – II) din Pipera şi de la 18 din Voluntari.

Pe baza materialului cules am constatat că *Bd*-ul *dezvoltat* şi *activ* al copiilor în ambele idiomuri le permite acestora să se exprime cu uşurinţă în cele două dialecte. Treptat, pe măsura înaintării în vârstă, ponderea principală în repertoriul verbal al elevilor o dobândeşte dacoromâna: în corpusul excerptat, comutările de la aromână la dacoromână sunt incomparabil mai frecvente decât cele în sens invers.

a) *Exprimarea în aromână*

Deprinşi să utilizeze dialectul primar în domenii sociolingvistice diferite de cel şcolar, copiii s-au arătat, în general, miraţi când li s-a cerut să folosească aromâna în cursul anchetei. De aceea, chiar la adresările în aromână ale cercetătorilor, unii copii au răspuns comutând la dacoromână:

= – „[*A*: lu ak̑icâsíşị pirmíflu?]

– da// u ak̑icâsịị// *[C] da nŭ ştiụ s-o povestés*^{c}//" (I.M., II, P, γ, *ar.)*[2].

Comutările la dacoromână apar cu precădere în textele narative *(α)* ce constituie transpuneri în aromână ale unor povestiri receptate de copii în dacoromână (de exemplu în redarea unor fragmente din opera lui Ion Creangă):

= „[...] fẹáta áli moáşị ipá pẹa [r] pẹa/ slútă/ *[C] bába sărẹ́ă cu gúra [...] că nu áre nevóịe de aşă... fátă rẹa//"*

[2] Am notat între paranteze rotunde: iniţialele elevului, sigla (în cifre romane), clasa (în cifre arabe), localitatea, tipul textului şi idiomul în care ar trebui să aibă loc discuţia sau relatarea.

= – [*A*: păi nu povestéşti în macedonéşte ?]

– *oh!* [k] ipá fẹáta áli bábii/ [...] tupțẹá fúsi/ [...] //" (S.L., I, 4, P, α, *ar.)*.

= „aúşlu ḑâsi câ va-i spúnâ a afén-sui/ *[C] cáre ierá un bun gospodár în sat* //" (T.M., I, 7, V, α, *ar.)*.

Mult mai frecvente însă decât trecerile efective de la aromână la dacoromână sunt numeroasele interferențe ale celor două sisteme lingvistice, care creează adesea impresia relatării într-un „idiom mixt". „Dacoromânizarea" exprimării aromânești este vizibilă la copii în toate categoriile de texte înregistrate (inclusiv în acelea în care sunt descrise obiceiuri, mâncăruri tradiționale, relații dintre membrii familiei etc.):

= „z-dúți *lăutárlu*/ şi-i ia *pi naş*' dẹ-aclóți// γíni şi-*autocárlu*/ ş-fug cu *mirẹása* ş-cu *gineri* [ε] cu *ginerícă* la bâsẹáricâ//" (Z.C., II, 3, V, β, *ar.)*.

= „m-apúc ieu s-adár mîŋcári/ cúrăț cartófii/ îi tai ş-apói punᵘ câúnlu la fᵘoc/ pun uléi [...]//" (B.C., I, 4, V, β, *ar.)*.

– „şi sor-ațẹá ńícă irá ca un fel di translátor/între noi dáuli// dapóia mi-apucái si-ń scriu/ irám fọártẹ revoltátă/ pi sóra mai mári//" (G.C., I, 8, V, β, *ar.)*.

Se mai cuvine precizat totodată că aromâna vorbită de elevii anchetați diferă de aceea folosită de locuitorii adulți (vezi Marina Ciolac, *Despre stadiul şi perspectivele de evoluție a două graiuri aromâneşti din România*, în FD, X, 1991). La copiii fărşeroți este, de asemenea, mult mai evidentă decât la generațiile medie şi vârstnică preluarea unor trăsături lingvistice din graiul grămostean (articularea în *-lu*, pronunțarea muiată a lui *ş*, închiderea lui *ă* neaccentuat la *î*), ca urmare a *bisubdialectalismului* (fărşerot / grămostean) dezvoltat pe teritoriul României.

b) *Exprimarea în dacoromână*

Copiii bidialectali anchetați se exprimă în dialectul secundar cursiv şi fără dificultăți. Comutările de la dacoromână la aromână sunt practic inexistente. Am înregistrat numai un număr relativ scăzut de interferențe aromâneşti (care se dovedesc mai numeroase în exprimarea orală decât în scris). Se constată un progres la copii (o dată cu înaintarea în vârstă) în ceea ce priveşte însuşirea dacoromânei utilizate în mediul în care trăiesc (respectiv, a graiului muntenesc şi a variantelor familiară şi populară). Nu acelaşi lucru se poate afirma însă despre selectarea exclusivă a elementelor literare în contexte formale de comunicare: şi la elevii clasei a VIII-a am înregistrat frecvent în situația de anchetă fapte de tipul celor de mai jos: *nepótă-su, ắla, ája* (M.M., II, 8, P, α), *acólo-şă* (M.G., II, 8, P, α), *ắla mícu* (B.H., II, 8, V, α), *máte-fízică* (B.H., II, 8, V, γ), *poa să mẹárgă* (T.N., I, 8, P, β), *frátele lu ắla* (M.M., II, 8, P, α), *nu mai se báte* (M.M., II, 8, P, α), *mai am decît un fráte* (S.M., II, 8, V, γ) etc.

Astfel de elemente dovedesc că, deşi în plin proces de formare, *diglosia* nu este încă suficient dezvoltată la aceşti elevi în momentul absolvirii şcolii generale.

3. Concluzii

Inițial *pasiv* în dacoromână, *Bd*-ul locutorilor aromâni stabiliți în România este astăzi (la toate generațiile) *activ* în ambele idiomuri. Deplasându-şi însă, la copii, centrul de greutate spre dacoromână (în care se formează şi funcționează *diglosia*), *Bd* aromână/dacoromână va deveni treptat preponderent pasiv în idiomul primar (aromânesc). În stadiul final extrem, locutorii urmează să ajungă *unidialectali* (renunțând la aromână) şi (mai mult sau mai puțin) *diglosici* în dacoromână. Momentul acesta poate fi mult amânat prin cultivarea unei atitudini subiective corespunzătoare (o fidelitate lingvistică eficientă şi activă) față de ambele dialecte, atitudine ce trebuie susținută de perpetuarea şi revigorarea elementelor din sistemul etnocultural aromânesc.

Institutul de Fonetică şi Dialectologie
„Alexandru Rosetti"
Bucureşti, Calea 13 Septembrie, 13